

УДК [398.47:[672.82:636]](477.82)

DOI: 10.26565/2227-6505-2021-32-01

ГОЛКИ В ОБРЯДІ СКОТАРСЬКОЇ МАГІЇ ВОЛИНЯН**Д. Д. Походжук**Львівський національний університет імені Івана Франка
dmytro.pozhodzhuk@lnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-1207-9388>

Мета: на основі польових етнографічних матеріалів, власноруч зібраних автором, описати скотарські обрядодії, пов'язані з використанням голки («цідити молоко на голки», «варити цідилку з голками») на теренах історико-етнографічної Волині, та з'ясувати їх регіональну особливість.

Методологія дослідження базується на порівняльно-історичному та описовому методах, принципах історизму та об'єктивності. Основний матеріал для цієї розвідки автор зібрав під час польових історико-етнографічних експедицій на теренах Волині, використовуючи заздалегідь складену тематичну програму-запитальник.

Наукова новизна. Уперше ґрунтовно описується один з важливих фрагментів духовної культури волинян. Обряд «цідити молоко на голки» розглядався у фахових наукових студіях, у яких ідеться про традиційну народну культуру слов'ян, поки що побіжно. Що більше, навіть спорадичні згадки про нього зазвичай не стосуються Волині як історико-етнографічного району України. Введені в науковий обіг нові архівні джерела сприятимуть подальшому вивченню демонологічних, календарно-побутових та скотарських рис народної культури українців.

Висновки. Голка – основний предмет у скотарській магії волинян, з допомогою якої не лише розпізнавали відьму, але й позбувалися її шкідливого впливу на худобу та молоко. Обряд «цідити молоко на голки» («варити цідилку з голками») побутував на теренах історико-етнографічної Волині скрізь. Щоправда, він відзначався різноманітністю варіантів, які радше є наслідком персоніфікації респондентів, ніж відображенням локальної специфіки. Дійство з голками волиняни приурочували до одного зі свят народного календаря досить рідко; воно було переважно оказіональним явищем. Голка була в минулому і досі є основним предметом (спорадично використовували також серп та ніж), завдяки якому українці історико-етнографічної Волині не лише розпізнавали відьму, але й робили її вразливою. Обряд, у якому фігурували голки, вогонь та цідилку, давав змогу за сприятливих обставин позбутися шкідливого впливу відьми. Цей процес для неї самої безболісним не був – волиняни вірили, що відьму після того, як молоко процідили на голки, має пекти, колоти всередині. До того ж чарівниця (як вкрай небажана гостя) мала всі шанси відчувати на собі гнів господаря – власника потерпілої корови, і постраждати фізично.

Ключові слова: Історико-етнографічна Волинь, традиційне скотарство, обряд, відьма, голки, молоко.

Цель: на основании полевых этнографических материалов, собранных автором собственноручно, описать скотоводческие обрядодействия, связанные с использованием иглы («сцеживать молоко на иглы», «варить цедилку с иглами») на просторах историко-этнографической Волины, и выяснить их региональную особенность.

Методология исследования основывается на сравнительно-историческом и описательном методах историзма и объективности. Основной материал для этой разведки автор собрал во время полевых историко-этнографических экспедиций на просторах Волины, используя заранее составленную тематическую программу-опросник.

Научная новизна. Впервые основательно описан один из важных фрагментов духовной культуры волынян. Обряд «сцеживать молоко на иглы» рассматривался в профессиональных научных студиях, в которых речь идет о традиционной народной культуре славян, пока что бегло. Более того, даже спорадические упоминания о нем обычно не касаются Волыни как историко-этнографического района Украины. Введены в научный оборот новые архивные источники будут способствовать дальнейшему изучению демонологических, календарно-бытовых и скотоводческих черт народной культуры украинцев.

Выводы. Игла – основной предмет в скотоводческой магии волынян, при помощи которой не только распознавали ведьму, но и избавлялись от ее дурного влияния на скот и молоко. Обряд «сцеживать молоко на иглы» («варить цедилок с иглами») был распространен на просторах историко-этнографической Волыни везде. Правда, он отмечался разнообразием вариантов, которые скорее являются последствием персонификации респондентов, чем отображением локальной специфики. Действие с иглами волыняне приурочивали к одному из праздников народного календаря достаточно редко; оно было преимущественно окказиональным явлением. Игла была в прошлом и до сих пор является основным предметом (спорадически использовали также серп и нож), благодаря которому украинцы историко-этнографической Волыни не только распознавали ведьму, но и делали ее уязвимой. Обряд, в котором фигурировали иглы, огонь и цедилок, давал возможность при благоприятных обстоятельствах избавиться от дурного влияния ведьмы. Этот процесс для нее самой безболезненным не был – волыняне верили, что ведьму после того, как молоко процедили на иглы, должно печь, колоть внутри. К тому же волшебница (как крайне нежелательная гостя) имела все шансы почувствовать на себе гнев хозяина – собственника пострадавшей коровы, и пострадать физически.

Ключевые слова: Историко-этнографическая Волянь, традиционное скотоводство, обряд, ведьма, иглы, молоко.

Purpose: based on field ethnographic materials collected by the author, to describe the cattle-breeding rites associated with the use of needles (“strain milk on needles”, “cook a strainer with needles”) on the historical and ethnographic territory of Volyn, and to find out their regional peculiarity.

Research methodology is based on the comparative historical and descriptive methods, principles of historicism and objectivity. The main material for this study was collected by the author during the field historical and ethnographic expeditions on the territory of Volyn using the pre-compiled thematic program questionnaire.

Scientific novelty. For the first time, one of the important fragments of the spiritual culture of Volyn inhabitants has been substantially described in detail. The rite of “straining milk on needles” was considered in some professional scientific studies that deal with the traditional folk culture of the Slavs, so far in passing. Moreover, even sporadic mentions of it usually do not apply to Volyn as a historical and ethnographic region of Ukraine. The new archival sources put into scientific circulation will promote further study of demonological, calendar-household and cattle-breeding features of the folk culture of Ukrainians.

Conclusions. A needle is the main object in the cattle-breeding magic of Volyn inhabitants, it helps not only to recognize a witch but to get rid of her harmful influence on cattle and milk. The rite of “straining milk on needles” (to cook a strainer with needles) was practiced on the territory of historical ethnographic Volyn everywhere. However, it was marked by a variety of options, which are more a consequence of the personification of respondents than a reflection of local specificity. The action with needles was rarely dedicated to one of the holidays of the folklore calendar; it was mostly an occasional phenomenon. The needle was in the past and is still the main object (sporadically, a sickle and a knife were also used), owing to which the Ukrainians of historical and ethnographic Volyn not only recognized the witch, but also made her vulnerable. The rite with needles, fire and a strainer gave the possibility to get rid of the harmful influence of the witch under

some favourable circumstances. This process was quite painful for her, people believed that after the rite of staining milk on needles the witch should be burned and stabbed inside. Moreover, the witch (as an extremely unwanted guest) had every chance to feel the wrath of the man of the house - the owner of the injured cow and to suffer physically.

Key-words: *historical and ethnographic Volyn, traditional cattle-breeding, rite, witch, needles, milk.*

Працюючи над темою традиційного скотарства в ритуально-звичаєвій культурі, довелося зіткнутися з одним цікавим обрядовим дійством – «цідити молоко на голки». Респонденти історико-етнографічної Волині згадували про нього неодноразово під час наших польових науково-пошукових мандрівок. Власники худоби вдавалися до цього дійства найчастіше тоді, коли виявляли проблеми з молоком (чи з коровою, яка це молоко давала). Обрядодія скеровувалася на відьму – головного винуватця оказії.

Уважаємо за доцільне називати цей обряд «цідити молоко на голки» (рідше – «варити цідилку з голками»), позаяк саме під таким маркером його найчастіше інтерпретують респонденти Волині, яка є однією з важливих історико-етнографічних одиниць України¹.

Наша мета – докладно описати волинський скотарський обряд, у якому фігурують голки, використавши власноруч зібрані польові етнографічні матеріали. Головне завдання пропонованої статті – знайти відповідь на два ключові питання: 1. Коли, як і навіщо цидили молоко на голки? 2. Якими були варіації цього обряду?

В етнографічній літературі описано багато різних способів, за допомогою яких можна ідентифікувати відьму. Натомість способів знешкодження шкідливої діяльності чарівниці виявляємо в дописах наших попередників досить мало. Це саме стосується й опису обряду, в якому ключову роль посідали голки.

Спорадичні згадки про обряд з голками стосуються і теренів історико-етнографічної Волині. Так, наприкінці XIX століття Іван Беньковський, автор цінних публікацій народознавчого характеру, в одній із статей, надрукованих на сторінках «Киевской старины», згадав кількома реченнями і про те, що у Волинській губернії варили цідилку, в яку були натикані голки [3, с. 71]. Серед сучасників окремі аспекти цього обрядового дійства волинян стисло описали львівські дослідники Володимир Галайчук [6] та Анастасія Кривенко [16]. У загальнослов'янському контексті досліджувану тематику досить ґрунтовно вивчали російські етнологістки Людмила Виноградова [5], Світлана Толстая [24; 25] та Олена Левкієвська [23].

Основним джерелом пропонованої статті послуговували польові етнографічні матеріали, зібрані автором власноручно у Волинській, Львівській, Рівненській, Житомирській, Хмельницькій та Вінницькій областях [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 486-Е, 532-Е, 590-Е, 670-Е, 678-Е, 700-Е] під час історико-етнографічних експедицій та окремих народознавчих виїздів.

Далі подаємо пряму мову респондентів, щоб краще передати зміст ритуалу в усіх його проявах².

«...Щоб взнати хто є відьма і щоб вона більше не приходила, треба взяти те молоко, яке погане від корови пішло, поставити на газ, накидати туди голок і відьма після того, як воно закипить, більше не буде приходити» (с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е, арк. 17]. *«...Щоб вона прийшла до хати, то треба в молоці голки кип'ятити і вона прийде шось позичити в той момент, бо її буде дуже колотити. І ти будеш знати, що то вона поробила»* (с. Збруї Бродівського р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е, арк. 33]. *«Дес там у молоко кидали голки, і вона приходит позичати. Та й так узнавали. Приходить, шоб шось дати їй. Казали не давати нічо, а гонити, як последню»* (с. Лозна Хмельницького р-ну Вінницької обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 21]; *«Та це*

¹Територіальні межі історико-етнографічної Волині обумовлені львівським дослідником Михайлом Глушком. Див. найсвіжіші підсумки вченого щодо історико-етнографічного районування України в його статті [7].

²Цитати респондентів наведено курсивом.

казали... що цідилок уставляти голки, то були колись такі залізні цідилочки... та й у них вставляли голки, і варили. Проварювали цього цідилка. І кажуть, що це їх догарало, що колет дуже їх» (с. Лозна) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 24]; «(Цідять молоко. – Д. П.) на голки. А потім як ідеши до такої самої другої – це колись баба Манька Миколу водила... Як ідеши до такої самої відьми... Ну, наприклад, ця зробила, а друга щоб відробила, о. То та дає, не знаю, що там вона дає, і кажуть, що: цідди молоко на голки. І поки вона цідить голки... молоко на ці голки, то та, що зробила, прибігає: «Дай що-небудь! Хоть таку кришечку хліба, но дай!». То як дасиши, то її тоді воно відходить. А вона каже, ця, така сама відьма, що як прийде хто до тебе прийде і буде шось просити – ні в якому разі не дай, хай вона мучиться. Шо це не треба... Ціддиши на голки, а не треба – вона зараз прийде... каже ця відьма, її коле, її пече, її болит. Вона приходе – дайте хоть що-небудь, хоть таку кришечку хліба, щоб взяти в свої руки, тоді її відходить, а як ні – тоді вона мучається [...]» (с. Морозівка Хмільницького р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 30]; «Це колись казали тако, що треба, як шось корові погано, то треба голки варити, щоб кипіли вони, допіру ця людина, вона прийде, бо її буде таменьки шось робитися, вона прийде до тебе...» (с. Зозулинці Хмільницького р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 36]; «...Це треба три голки поставити, щоб перецидить молоко, то не буде браться ведьма» (с. Грушки Хорошівського р-ну Житомирської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 486-Е, арк. 88]. «Не стає молока. Брали ше й варили молоко на голки. Та й знали. То прибіжить [відьма]. Ну брали молока, і на цідилку голки встромляли. І цідили молоко. І ставили в піч, нехай воно вариться. То прибіжить зразу. Дев'ять голок» (с. Середня Баранівського р-ну Житомирської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 700-Е, арк. 155–156].

Слід звернути увагу на те, що навіть нині трапляються поодинокі свідчення про використання «циганських» голок. «[Як корова дає менше молока, шось їй пороблено, то треба було зціджувати молоко на] дев'ять циганок. [...]. Прибіжить (відьма. – Д. П.). [...]. Новий цідилок. Дев'ять голок навхрест. Видоїла. Треба три рази процідити: до сход сонця. Вдень не мий цідилка. Мені так казали, так я робила. Взяла, побовтала. Побовтала, і все. Тепер увечері процідила тож, і рано видоїла, процідила вже, отримується, четвертий раз, і до схода сонця видій, виполощи, і цей цідилок усе цей став у печі, у челюстях, пригортай жар, і хай кипить. І прибіжить. Оце таке спасіння» (с. Красуля Баранівського р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 700-Е, арк. 43].

«У мене така була сусідка, і з нею була її тітка. І та тітка видно уміла шось таке робити. В мене так: вранці молоко процідила, в обід уже скислося. Поставлю у холодну воду, вже вершок у воді, вже поперло. Пішла... ну я в тьоті була своєї, та й розказую. А вона каже: «Візьми (чи то сім, чи дев'ять) голок. У цідилок візьми, застроми, і цідди молоко». Я ціджу молоко, приходять оця тітка. Маруська. Приходить: «А можна, я у вас візьму щавлю?» Завжди ж вона брала щавель. «Бери!». Пішла вона. Вставила молоко, а воно знов мені збігло. Вершок пішов у воду. На другий день я знов ціджу. В сім годин ранку припирається Маруся: «Та позичте грошей на хліб!» Кажу: «А це який магазин у цю пору одкритий?». І тако, думаю: «Шо, коле?». А вона так... назад, назад, назад. І пішла. І більш не приходила. Ну я не знаю. Правда, не правда. Так мені сказали – два рази підряд вона приперлася: «Я нарву щавлю!» (с. Дубрівка Баранівського р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 700-Е, арк. 25]. В цьому випадку голки були прості, а молоко лише цідили, нічого не варячи [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 700-Е, арк. 25].

«Цідилко, в цідилко встромлять дев'ять голок, і ставити на жар, щоб кипіли. То обов'язково ведьми (ці, що роблять), прийдуть. Вроді таке. Каже, ми сидимо в хаті – йдуть вони вдвох. Ну то в Колодяніці. Приходять, кажуть. І гукає: «Стецько, Стецько, Стецько!» Кругом хати ходя. А вона з дочкою, ця Стецька, в процілкуву ляж (?)... що вони даліше будуть робити? Ходили, ходили, каже, кругом... не вчинила вона їм. А голки киплять на тому... То вони, каже, з загати соломи взяли, і пішли. Як уни шось знають. Ну нема, уни вже

повмірали, їх нема» (с. Кожушки Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 700-Е, арк. 86].

Кожна оповідь респондентів, як бачимо, має свої, окремо властиві риси. Наприклад, голки слід було позичати в сусідів: *«...То дев'ять голок треба зібрати. Позичити вісім голок по сусідах – вісім сусідів обійти, а дев'ята – своя. І той цідилок, що ти цидиш молоко – зав'язати, і варити. І голки варити. І вариш, і вариш, і вариш – аж поки не прийде та, що зробила тобі корові. Вона повинна прийти і шось у тебе позичити. Но ї вже тоді не треба нічо позичати, і за нею треба виходити, щоб вона на обійсті даже цієї листочка не взяла»* (с. Зозулинці Хмільницького р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 38].

Цікаво, що за матеріалами з Хмільницького району Вінницької області обрядового змісту набувало навіть паливо, на якому кипіли голки. *«Це даже ми робили. Як в нас ше ось таке сталося з цією коровою, що вона... тиждень не можна було видоїти, то вони казали тільки, що в середу назбирай... ну по дорозі – там гілочка якась, там, там. З цими гілочками за чередою, і в кастрілку молока кип'яти, і поклади цідилка, і кидай туди голок. То як уже це молоко кипіти, то її буде мучити, і вона прийде шось позичати. І, ви знаєте, оце я вірю – і так було. Як я ставлю варити це молоко, воно кипить... тої баби, вона померла... Вона приходить, і знала, що в неї є одна така. Ой, та я злякалася – позич мені стірального порошка. А як так розтірялась, і кажу: «у мене нема стірального порошка». – «Ну позич, бо стірати – і нема». Ну, я кажу: «і в мене нема». І все. І вона вийшла, і всьо думає, і тако гілочку зломил, як деревце було під хатою, й пішла. То це правда. Шо як ці голки варити, то прийде – та, що зробила відьма»* (с. Подорожня) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 53].

За інформацією одного з носіїв етнічної культури Луцького району Волинської області, голки мали бути нові. *«...Як на хуторі жили, там (?) баба... Все тії корови пока в хліві, зима – корова є корова. Тільки на пашу – всьо. До того доходить, що б'ється, і молоко у кров переходить, і все продавали, продавали. Хтось дідові сказав там на..., на базарі, що зробити. Значить, видоїти рано молоко у горшок, і піч, цідилку, процідити через ту цідилку, в цідилку дев'ять голок нових всадити... І той горшок у піч, і нехай там кипить. То має прийти тая, що робить – ведьма, має прийти..., і просити чи жару, чи сірника... Ну шось таке. Вогню. Баба так зробила. Приходить Пінчанка Козильова. Приходить: «Ой, Мокреню, тут поїхав (?), забрав сірники, дай це во». А ця вже наладила такого колка доброго, що мішали коровам цебрика, та вона його тії колком. Я тобі, каже, дам жару, і всьо во. І тим колком її погнала...»* (с. Воротнів) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 590-Е, арк. 10].

Отже, виявленій «відьмі» могли заподіяти шкоду (як розплату за її злочини). Про це також свідчить інформація з польового щоденника Лідії Артюх: *«Од відьми варили цідилок, застромляли голки і в піч, то відьма прийде і буде проситися, що більше не буде так робити»* (с. Йосипівка Козятинського р-ну Вінницької обл.) [8, с. 7].

У Млинівському районі Рівненської області нам розповідали також, що *«...на голки цідили молоко. В цідилку пхали дев'ять голок, і цідили молоко, тоді тую цідилку з тими голками перемили, виливали через межу»* (с. Владиславівка) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 590-Е, арк. 21]¹. Процитоване цікаве тим, що проціджене молоко виливали через межу.

У випадку, якщо відьмі таки вдасться забрати з подвір'я хоча б якусь малесеньку річ, то всі описані дії втрачають сенс: *«...Не можна нічо їй давати, позичати з хати, бо може шось статися, а вона сиділа біля хати, взяла шось собі, позбирала, кинула в кишеню і пішла. І так ми корову продали, бо корова не доїлася»* (с.мт. Лопатин Радехівського р-ну Львівської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е, арк. 42].

Окремої уваги заслуговує і питання стосовно того, в який саме день народного календаря було доцільно використовувати голки в скотарському обряді.

¹ Там же зафіксовано ще один спосіб захисту молока від відьом: *«...До схода сонця доїли [корову] і як не стає молока, то брали... вже не шкодували молока, такого віника-драпака, виливали в туалет, і тим віником товкли, і приказували: “Хочеш пити моє молоко, то напийся го_н_м”. І перестали так забирати»* [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 590-Е, арк. 21].

За поодинокими твердженнями, цідити молоко на голки слід було у Великодню суботу: *«Можна хіба призвати, щоб знати, хто зробив. То казали в Великодню суботу видоїти корову і в це цідилочко напхати голочок і цідити через ці голки, то ця відьма повинна прийти, щоб шось принести, чи позичити. Прийшла ця жінка і каже: «Витягни голки, бо вони мене дуже крепко колять...»* (с. Зозулинці Хмільницького р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 527-Е, арк. 30].

За матеріалами І. Беньковського, щоб дізнатися про наявність конкретної відьми в селі, потрібно було до сходу сонця принести води з колодязя, налити в горщик і покласти на нього цідилку (всю обтикану голками і булавками), покласти її в піч на повільний вогонь і варити. Прикметно, що описана дія відбувалася в Чистий Четвер перед Великоднем [3, с. 71].

Дослідниця волинської демонології А. Кривенко зауважує, що цей «магічний спосіб для виявлення і нейтралізації відьом» застосовувався «напередодні Великодня, Трійці, Купала чи інших свят» [16, с. 181–182].

І все ж описаний у різних варіантах обряд, пов'язаний з голками, на теренах історико-етнографічної Волині, як правило, мав переважно оказіональний характер. Про це свідчить головна причина, яка спонукала респондентів до здійснення описаного обряду: *«Забрала чарівниця молоко, ну то то й робили... То нема різниці, коли. Коли сь задумала – та й робила»* (с. Монастирок Золочівського р-ну Львівської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 670-Е, арк. 23–24]. А. Кривенко звертає увагу також на те, що молоко цідили на голки тоді, коли корова втрачала його внаслідок відьомських діянь, зокрема після отелу [16, с. 181–182], бо саме тоді дійна тварина була найбільш вразливою.

Траплялися випадки, коли молоко цідили не тільки на голки, але і на серп: *«...Шоб взнати хто є відьма і шоб вона більше не приходила, треба взяти те молоко, яке погане від корови пішло, поставити на газ, накидати тудя голок і відьма після того як воно закипить більше не буде приходити. Ше казали шо можна якось через серп цідити то молоко, але я того не робила, то так не знаю. Казали якось на серп цідити то молоко. Часом прийде хтось хто дійсно не винуватий, акурат на той момент попаде»* (с. Бордуляки Бродівського р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е, арк. 17]; *«Вицеркали корову, взяла цідилочка, чи маслечка була, а поверх цієї марлечки серпа клали, і молоко попадало там на серп... Шоб не крала молока відьма»* (с. Петриківці Хмільницького р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 527-Е, арк. 37]; *«...Знахар сказав, шо треба видоїти корову і взяти то молоко вилити на розпеченого серпа, і буде ту відьму дуже пекти, і вона прийде»* (с. Підгора Кременецького р-ну Тернопільської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 147-Е, арк. 16]; *«Розпалювали на вогні [серп], і цідили молоко через той серп, в якусь посудину. То казала же... та чарівниця... вже так її пече... совість (чи шо там – не знаю), же би вона поверне те молоко назад...»* (с. Монастирок Золочівського р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 670-Е, арк. 23–24].

Цідили молоко і на ніж: *«...Ножка ставлять на банку чи на відро і цідилка, і на цей ніж лют...»* (с. Зозулинці Хмільницького р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 38].

Схожі способи були відомі не лише волинянам. Так, на Підляшші молоко лили також на розжарений серп [14, с. 315]. У Проскурівському повіті Подільської губернії для «виявлення» відьми і знешкодження її впливу на корову розжарювали підкову, кидали її в дійницю і доїли тварину на палаючу підкову. Вважалося, що така дія спричинить відьмі нестерпну біль у шлунку [26, с. 56].

В Харківській губернії для виявлення чародійки та позбавлення худоби від її впливу молоко постраждалої тварини кип'ятили на пательні і виливали під поріг [13, с. 439]. Українці Саратовської області (Російська Федерація) з цією самою метою лили молоко на розпечену сковорідку, а потім водили по ній ножем [10, с. 57–58]. Серед таких поодиноких випадків можна назвати ще подібний, коли пекли цвяхи: *«..Тре йно взяти цівки і пекти, а вона сама приблизит бо її пекти буде»* (с. Молошковичі Яворівського р-ну Львівської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 454-Е, арк. 14]. В уривках із матеріалів етнографічної комісії Всеукраїнської АН (Дніпропетровщина), опублікованих Валентиною Борисенко, зустрічаємо подібний варіант, але без дії «цідити молоко» на залізний предмет. Коли корову відьма вже

«зіпсувала», виконували такі рекомендації: «...Здій корову, купи нову покришку, тільки не торгуйся, що запроси, те й дай, тоді налий в покришку молока й постав на жар, так тоді побачиш всіх відьом, які тобі спортили корову. Так і було, одна прийшла солі позичати, друга – сірників, третя щось спитати» [2, с. 10]. Українці Старобільського повіту Харківської губернії кип'ятили молоко від «зіпсованої відьмою» корови на пательні, опісля виливаючи його під поріг. На закінчення цього процесу мала прийти відьма, яка зробила корові зле, з запитанням: «На що ви мучите скотину?» [9, с. 290]. З цією самою метою кип'ятили молоко на сковороді у Валуйському повіті Воронізької губернії [12, с. 98].

Задля того, щоб виявити чарівницю, на Холмщині встромляли розпечену у вогні голку в масло, а в цідилку встромляли шпильки і кидали в окріп [14, с. 315]. На Західному Поділлі варили цідилку, в яке встромляли дев'ять або дванадцять голок. Якщо чарівниці не вдавалося нічого отримати з дому господаря, то вона зізнавалася у скоєному [1, с. 355–356].

На теренах Полісся України також цідили молоко на голки для розпізнання відьми. Тут їх варили в Купальську ніч – на купальському багатті палили дев'ять голок з відламаними вушками [4, с. 370; 25, с. 333]¹. Як і волиняни, поліщуки вірили, що відьма, прибігши до господаря, намагатиметься вкрати хоча б соломинку з подвір'я. В іншому випадку вона втратить можливість шкодити такому обійстю [21, с. 586].

Схожий спосіб, у якому фігурували голки, був відомий також українцям села Пужники Бучацького повіту². Щоб прикликати відьму додому, потерпілий власник худоби брав кусень сирого полотна, втикав у нього дев'ять шпильок і варив, допоки та не прибіжить [11, с. 190]. Подібний метод описав Іван Франко у праці «Людові вірування на Підгір'ю». Вважалося, що найпростіший спосіб заманити чарівницю до садиби – розпекти над вогнем ті шпильки, які жінка мала на собі під час шлюбу. Чим більше розпікали їх, тим більше відьму пектиме [27, с. 217].

Слід звернути увагу на те, що голка, серп, ніж, підкова – залізні предмети. Метали (зокрема залізо, олово, срібло, мідь, ртуть) мали велике значення в народній оказіональній та календарній обрядовості слов'ян [19, с. 245]. Цінність металів була настільки значущою, що у слов'янській міфології на пізніх етапах її розвитку навіть сформувалися окремі персонажі – духи-покровителі копалень [19, с. 247]. Залізо в народній культурі має особливий статус, бо гартується у вогні та воді. Крім того, залізо тверде, міцне, довговічне, протилежне живій природі. Залізо видобувається з-під землі. Через те, що залізо не росте, не розвивається, воно часто виступає атрибутом нечистої сили [17, с. 198]. Залізні предмети слугують оберегами людей та худоби від злих сил; заліза бояться відьми [17, с. 199].

Ніж, наприклад, слов'яни широко використовували як оберіг через його здатність вколоти, поранити небезпеку чи розрізати її на шматки [20, с. 430]. Підкова апотропеїчними функціями була наділена з огляду на те, що коваль під час її виготовлення постійно бив по ній молотом, а кінь згодом – топтав підковами об землю [22, с. 97].

Втім, ключову роль у описаному вище обряді скотарської магії відігравали саме голки. На це є свої причини. З одного боку, тепер це зручно з практичного погляду (наприклад, використання з цією метою серпа потребує додаткових зусиль). З іншого боку, можна звернути увагу на те, яку роль відігравали голки у магічних обрядах. Наприклад, матеріали Володимира Шухевича свідчать, що на Гуцульщині мольфарі використовували ці маленькі колючі предмети на ляльках-коп'ях вола чи корови: «... Натиче куклі тих игол усюди: у хробак, у йизик, аби худоба не могла їсти ані пити...» [28, с. 211]. О. Левкієвська звертає увагу на те, що небезпеку можна «вколоти», «заколоти», «проткнути». Так, вилами

¹ Тут уважаємо за необхідне зробити невеличкий відступ. Чи обряд «цідити молоко на голки» оказіональний? Про це Світлана Толстая пише детальніше. Купальський обряд на Поліссі дослідниця розглядає за основу (як мінімум) східнослов'янського [24, с. 425]. Вчена, фактично, пов'язує описаний вище обряд з купальськими святкуваннями. Палити відьму на Купайла на Поліссі = палити цідилку з голками чи варити її [24, с. 431–432]. Характерним для всіх варіантів купальського ритуалу є мотив знищення відьми. Цей мотив може бути реалізований киданням у вогонь будь-якого предмету, що символізує відьму [24, с. 435].

² Тепер неіснуюче село.

проштрикали градову хмару, голками її кололи; осиковим колом пробивали могилу померлого, щоб той не став вампіром; дерев'яними кілками кололи діри в землі, щоб не дошкуляли миші [23, с. 99]. Через те, що відьму буде «пекти» і «кололи», вона прийде просити пощади.

Цікаво, що в західних слов'ян з метою виявлення відьми і повернення втраченого молока використовували гілки шипшини чи глоду. Так, у словаків господиня робила вінок з шипшини, крізь який проїжджувала молоко. У Мораві (Чехія) кип'ятили молоко на вогні, розведеному з гілочок шипшини. Також чехи били по видоєному молоці гілкою шипшини або глоду, зрізаною опівдні. Ця дія містила також словесний супровід [18, с. 567].

Найповніше обряд «цідити молоко на голки» нам вдалося зафіксувати на Хмільниччині (про що вже йшлося вище). Для того, щоб виявити відьму і знешкодити її вплив, необхідно було взяти прута, яким поганяють корову на пашу і на його основі розпалити вогонь. На цьому вогні слід було варити молоко у посудині, поклавши до неї цідилку та кинувши голки. Згідно з народними віруваннями, упродовж того часу, поки голки кипітимуть, має прийти винна у злій справі відьма. Людині, яка прийде, не можна дозволити взяти нічого від хати, навіть маленької соломинки чи листочка. Якщо дотриматися усіх народних «приписів» – у корови обов'язково повернеться «вкрадене» відьмою молоко.

На основі наведених матеріалів можна зробити наступні висновки.

У обряді «цідити молоко на голки» є кілька ключових дій. Його невід'ємними частинами, як правило, мали бути голки (бо колючі), молоко і вогонь. Відьму пектиме, вона прийде проситися, «а ти їй нічого не дай». Цілком імовірно, що була у волинян і наявність вербального супроводу цієї обрядодії, але зафіксувати її, на жаль, не вдалося. Вкотре кидається у вічі той факт, що випадки, коли волиняни замість голок використовували інші предмети, є радше винятками з загального правила. Майже на усій дослідженій території побутує обряд цідити молоко саме на голки; варити цідилку з голками.

Голка була і залишається основним предметом, за допомогою якого волиняни не тільки розпізнавали відьму, але й робили її вразливою. Водночас обряд, у якому фігурували голки, давав змогу при сприятливих обставинах позбутися її шкідливого впливу. Цей процес для самої відьми не проходив безболісно. Крім того, опісля його завершення, чарівниця мала всі шанси постраждати фізично. Тому маємо підстави вважати, що такий обряд потребує ширшої класифікації, ніж це зараз прийнято [15, с. 859–866; 25, с. 324–335], адже з його допомогою можна не лише розпізнати відьму, але й зліквідувати наслідки її впливу на худобу.

Література

1. Болтарович З. Є., Скрипник Г. А. Традиційні народні знання: історія і розвиток. *Поділля: історико-етнографічне дослідження* / відп. ред. А. П. Пономарьов. К.: Доля, 1994. С. 324–358.
2. Борисенко В. Матеріали етнографічної комісії ВУАН – важливе джерело для дослідження традиційної культури 1920 – 1930-х рр. (на прикладі Дніпропетровщини). *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 62, 2020. С. 7–14.
3. Бѣньковскій И. Обычаи и повѣрья, приуроченные къ «Велькодню». *Кіевская старина*. 1895. Т. XLIX. Кн. 5 (май). Отд. II. С. 70–76.
4. Валенцова М. М. Игла. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999. Т. II: Д (Давать). К (Крошки). С. 370–373.
5. Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. Москва: Индрик, 2000. 432 с.
6. Галайчук В. Українська міфологія. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 288 с.
7. Глушко М. Історико-етнографічне районування України: сучасний стан і наукові перспективи. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 3. С. 9–21.

8. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / голов. ред. Г. Скрипник. К.: НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2016. Т. 6. 400 с.
9. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / под редакцией В. В. Иванова. Харьков: Типография Губ. Правления, 1898. Т. I. XXXII+1013 с.
10. Зайковская С. А. Скотоводческая магия в украинском анклаве (Самойловский р-н, Саратовской обл.). *Живая старина*. 2014. № 4. С. 57–59.
11. Знадоби до галицько-руської демонології / зібрав Володимир Гнатюк. *Етнографічний збірник*. Львів, 1904. Т. XV. [3]+272 с.
12. Знадоби до української демонології / зібрав Володимир Гнатюк. Т. II. Вип. 2. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXIV. XXIV+280 с.
13. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. К.: Либідь, 1992. С. 430–497.
14. Конєва Я. Хтонічний світ холмщаків та підляшуків. *Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження* / відп. ред. В. Борисенко. К.: Родовід, 1997. С. 310–315.
15. Кривенко А. Мотив розпізнавання відьом у календарно-обрядовій традиції волинян. *Народознавчі зошити*. 2017. № 4. С. 859–866.
16. Кривенко А. Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2020. 280 с.
17. Левкиевская Е. Е. Железо. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999. – Т. II: Д (Давать) – К (Крошки). С. 198–201.
18. Левкиевская Е. Е. Колючий. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999. – Т. II: Д (Давать) – К (Крошки). С. 566–568.
19. Левкиевская Е. Е. Металлы. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2004. – Т. III: К (Круг) – П (Перепелка). С. 245–248.
20. Левкиевская Е. Е. Нож. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2004. – Т. III: К (Круг) – П (Перепелка). С. 429–434.
21. Левкиевская Е. Е. Отбирание молока. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2004. – Т. III: К (Круг) – П (Перепелка). С. 584–588.
22. Левкиевская Е. Е. Подкова. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2009. – Т. IV: П (Перепелка) – С (Сито). С. 97–98.
23. Левкиевская Е. Е. Славянский оберег. Семантика и структура. Москва: Индрик, 2002. 336 с.
24. Толстая С. М. Полесский народный календарь. Москва: Индрик, 2005. 600 с.
25. Толстая С. М. Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике. Москва: ЛИБРОКОМ, 2010. 368 с.
26. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872. Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. XXX+467 с.
27. Франко І. Людові віруваня на Підгір'ю. *Етнографічний збірник*. Львів, 1898. Т. V. С. 160–218.
28. Шухевич В. Гуцульщина. Пята часть. Львів: Загальна Друкарня, 1908. [2]+300 с.
29. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка.

References

1. Boltarovych Z. Іє., Skrypnyk H. A. Tradytsiini narodni znannia: istoriia i rozvytok [Traditional folk knowledge: history and development] (in Ukrainian). *Podillia: istoryko-etnografichne doslidzhennia* / vidp. red. A. P. Ponomar'ov. K.: Dolia, 1994. – S. 324–358.
2. Borysenko V. Materialy etnografichnoi komisii VUAN – vazhlyve dzherelo dlia doslidzhennia tradytsiinoi kul'tury 1920 – 1930-kh rr. (na prykladi Dnipropetrovshchyny) [Materials of the Ethnographic commission of the Ukrainian Academy of sciences as an important source for the study of traditional culture of the 1920s and 1930s (on the example of Dnipropetrovsk region)] (in Ukrainian). *Etnichna istoriia narodiv Ievropy*. Vyp. 62, 2020. S. 7–14.
3. Bën'kovskii I. Obychai i povër'ia, priurochennye k' «Velykodniu» [Customs and beliefs confined to «Easter»] (in Russian). *Kievskaiia starina*. 1895. T. XLIX. Kn. 5 (mai). Otd. II. S. 70–76.
4. Valentsova M. M. Iгла. [Needle] (in Russian). *Slaviânskie drevnosti. Ètnolingvistiçeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1999. – T. II: D (Davat') – K (Kroshki). S. 370–373.
5. Vinogradova L. N. Narodnaia demonologiia i mifo-ritual'naia traditsiia slavian [Folk demonology and myth-ritual tradition of the Slavs] (in Russian). Moskva: Indrik, 2000. 432 s.
6. Halaichuk V. Ukraïns'ka mifolohiia [Ukrainian mythology] (in Ukrainian). Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia, 2016. 288 s.
7. Hlushko M. Istoryko-etnografichne raionuvannia Ukraïny: suchasnyi stan i naukovy perspektyvy [Historical and ethnographic zoning of Ukraine: a modern state and scientific prospects] (in Ukrainian). *Narodna tvorchist' ta etnolohiia*. 2018. № 3. S. 9–21.
8. Etnografichnyi obraz suchasnoi Ukraïny. Korpus ekspedytsiinykh fol'klorno-etnografichnykh materialiv. T. 6. Kalendarna obriadovist' [Ethnographic image of modern Ukraine. Corpus of expeditionary folklore-ethnographical materials. V.6 Calendar rituals] (in Ukrainian) / holov. red. H. Skrypnyk. K.: NAN Ukraïny; IMFE im. M. T. Ryl's'koho, 2016. T. 6. 400 s.
9. Zhizn' i tvorchestvo krest'ian" Xar'kovskoi gubernii. Ocherki po ètnografii kraia [Life and creative work of the peasants of Kharkiv region. Essays on the region ethnography] (in Russian) / pod" redaktsiie V. V. Ivanova. Xar'kov": Tipografiia Gub. Pravleniia, 1898. T. I. XXXII+1013 s.
10. Zaïkovskaia S. A. Skotovodcheskaia magiia v ukrainskom anklave (Samoïlovskii r-n, Saratovskoi obl.) [Pastoral magic in the Ukrainian enclave (Samoilovskiy district, Saratov region)] (in Russian). *Zhivaia starina*. 2014. № 4. S. 57–59.
11. Znadoby do halyts'ko-rus'koï demonol'ogii [Need for Galician-Ruthenish demonology] (in Ukrainian) / zibrav Volodymyr Hnatiuk. *Etnografichnyi zbirnyk*. L'viv, 1904. T. XV. [3]+272 s.
12. Znadoby do ukraïns'koï demonol'ogii [Need for Ukrainian demonology] (in Ukrainian) / zibrav Volodymyr Hnatiuk. T. II. Vyp. 2. *Etnografichnyi zbirnyk*. L'viv, 1912. T. XXXIV. XXIV+280 s.
13. Ivanov P. V. Narodnye rasskazy o ved'makh i upyriakh [Folk tales about witches and ghouls] (In Russian). *Ukraïntsi: narodni viruvannia, poviria, demonolohiia*. K.: Lybid', 1992. S. 430–497.
14. Konieva Ia. Khtonichnyi svit kholmshchakiv ta pidliashukiv [The chthonic world of Kholm and Pidliashia inhabitants] (in Ukrainian). *Kholmshchyna i Pidliashshia: istoryko-etnografichne doslidzhennia* / vidp. red. V. Borysenko. K.: Rodovid, 1997. S. 310–315.
15. Kryvenko A. Motyv rozpiznavannia vid'om u kalendarno-obriadovii tradytsii volynian [The motive of witch recognition in the calendar and ritual tradition of volhynians] (In Ukrainian). *Narodoznavchi zoshyty*. 2017. № 4. S. 859–866.
16. Kryvenko A. Narodna demonolohiia Volyni: kalendarno-obriadovyï kontekst [Folk demonology of Volyn: calendar-ritual context] (in Ukrainian). L'viv: Instytut narodoznavstva NAN Ukraïny, 2020. 280 s.
17. Levkivskaia E. E. Zhelezo [Iron] (In Russian). *Slaviânskie drevnosti. Ètnolingvistiçeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1999. – T. II: D (Davat') – K (Kroshki). S. 198–201.

18. Levkievskaiā E. E. Koliuchiī [Sticky] (In Russian). *Slaviānskie drevnosti. Ėtnolingvističeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniā, 1999. – T. II: D (Davat') – K (Kroshki). S. 566–568.
19. Levkievskaiā E. E. Metally [Metals] (In Russian). *Slaviānskie drevnosti. Ėtnolingvističeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniā, 2004. – T. III: K (Krug) – P (Perepelka). S. 245–248.
20. Levkievskaiā E. E. Nozh [Knife] (In Russian). *Slaviānskie drevnosti. Ėtnolingvističeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniā, 2004. – T. III: K (Krug) – P (Perepelka). S. 429–434.
21. Levkievskaiā E. E. Otbiranie moloka [Taking off the milk] (In Russian). *Slaviānskie drevnosti. Ėtnolingvističeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniā, 2004. – T. III: K (Krug) – P (Perepelka). S. 584–588.
22. Levkievskaiā E. E. Podkova [Heel plate] (In Russian). *Slaviānskie drevnosti. Ėtnolingvističeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniā, 2009. – T. IV: P (Pereprava cherez vodu) – S (Sito). S. 97–98.
23. Levkievskaiā E. E. Slaviānskiī obereg. Semantika i struktura [*Slavic amulet. Semantics and structure*] (In Russian). Moskva: Indrik, 2002. 336 s.
24. Tolstaia S. M. Polesskiī narodnyī kalendar' [Folk calendar of Polissia] (In Russian). Moskva: Indrik, 2005. 600 s.
25. Tolstaia S. M. Semanticheskie kategorii ūzyka kul'tury: Ocherki po slaviānskoī ėtnolingvistike [Semantic categories of the culture of language: Essays on the Slavic ethnolinguistics] (In Russian). Moskva: LIBROKOM, 2010. 368 s.
26. Trudy ėtnograficheskoi-statističeskoi ėkspeditsii v " Zapadno-Russkiī kraī, snariazhennoi Imperatorskim" Russkim" Geograficheskim" obshchestvom". ūgo-zapadnyī otdĕl". Materialy i izslĕdovaniā, sobrannyi P. P. Chubinskim" [Proceedings of ethnographic-statistical expedition to Western-Ruthenian region, equipped by the Imperial Russian Geographical Society. South-Western Department. Materials and researches collected by P. P. Chubinskii] (In Russian). Sankt-Peterburg", 1872. T. I: Vĕrovaniiā i suevĕriiā. Zagadki i poslovitsy. Koldovstvo. XXX 467 s.
27. Franko I. Liudovi viruvaniā na Pidhiriū [Folk Beliefs in Pidhirya] (In Ukrainian). *Etnohrafichnyi zbirnyk*. L'viv, 1898. T. V. S. 160–218.
28. Shukhevych V. Hutsul'shchyna. Piata chast' [Hutsulshchyna. Part 5] (in Ukrainian). L'viv: Zahal'na Drukarniā, 1908. [2]+300 s.
29. Arkhiv L'vivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka.